श्रीरामकृष्णविवेकानन्दीयं वेदान्तविद्यागर्भं साधनफलसूत्रम्

स्वामी वेदार्थानन्दः*

पूर्वपीठिका

श्रीमठस्यान्तेवासिभिः श्रीमद्भिः आत्मनाथ-शुभदीप-मनोमयब्रह्मचारिभिः कतिभ्यश्चिद् दिनेभ्यः पूर्वम् अस्मदीयसङ्घस्य परमोदात्तौ प्रैषाविव मान्यौ महाविधी समधिकृत्य कश्चिद् विचारः प्रस्तुतोऽभवत्। अद्वैतमेव परमम् अध्यात्मसिद्धान्तम् उररीकृत्य अधीतशास्त्रैरेतैः विषयेऽस्मिन् यद् बहुधा विचारितं तद् अस्मानपि अत्र स्वाभिप्रायप्रकाशनाय प्रावर्तयत्। "शिवज्ञानेन जीवसेवा" इति श्रीमद्गुरुमहाराजचरणानां नियोजनं प्रसिद्धमेव। "आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च" इति श्रीमत्स्वामिपादानाञ्च विधानं सङ्घाय। अथैतयोः महामन्त्रयोः तात्पर्यं वयमत्र यथामति प्रस्तुमः।

॥शिवज्ञानेन जीवसेवा॥

इदं साधनसूत्रम्। परोक्षापरोक्षब्रह्मविद्यागर्भञ्च। शिवज्ञानं नाम वेदान्तशास्त्रसिद्धा जीवब्रह्माभेदविद्या। सा पुनः सद्योमुक्तिविधायिनी अपरोक्षानुभूतिः, तदुपायभूता परोक्षरूपा उपासना चेति द्विविधा प्रसिद्ध्यति। एवञ्च सूत्रेऽस्मिन् परममुक्तेः साक्षात्साधनभूतं यद् अपरोक्षशिवज्ञानं तस्य साधनं विधीयते। अपरोक्षब्रह्मविद्यामुद्दिश्य परोक्षब्रह्मविद्यासमुच्चिता जीवसेवा विधीयते इति यावत्।

तथाहि, शिवपदं लिङ्गत्रयेऽपि परमात्मबोधकं भवति, "प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः" (माण्डूक्योपनिषत् १२), "तस्माददूयता शिवा" (माण्डूक्योपनिषत् २.३३), "यदात्मकञ्च सर्वं यच्चाजमममृतमभयं शिवमद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा तव" (छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम् ६.१६.३), "अभयं नित्यं शिवमचलमिच्छन् पप्रच्छ" (केनोपनिषत्पदभाष्यम् १.१) इत्यादिप्रमाणेभ्यः। शिवस्य सर्वात्मभूतस्य साक्षात्करणमेव मुख्यार्थे शिवज्ञानम्। गौणार्थे तु शिव एवायमिति सर्वजीवविषये यत्नतोऽभ्यस्यमानः प्रत्यय उच्यते। यथा गीताभाष्ये स्थितप्रज्ञलक्षणस्थले भाष्यकारभगवत्पूज्यपादाः आहुः– "सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात्। यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति..." इति। इतोऽवगम्यते– स्थितप्रज्ञस्य परमलक्षणभूता या प्रज्ञा ब्रह्मविद्याख्या अपरोक्षा मुमुक्षूणां साध्या च सैव यत्नतोऽभ्यस्यमाना तेषां साधनं भवतीति।

एवञ्च शिवज्ञानं साध्यकोटिप्रविष्टं साधनकोटिप्रविष्टञ्चेति द्विविधम्। आद्यम् अपरोक्षम्, अन्यच्च परोक्षम्। उभयविधमपीदं शास्त्राचार्योपदेशादेव उपलभ्यते। उपदेशश्रवणेन साक्षादेव अपरोक्षज्ञानोदये सति द्वितीयस्य परोक्षशिवज्ञानस्य नावकाशः, नाप्युपयोगः।

* आचार्यः, ब्रह्मचारिप्रशिक्षणकेन्द्रस्य, रामकृष्णमठस्य, बेलुडमठस्य।

तदनुदये तु अधिकारिणश्चित्तवैशद्यानुसारं तरतमभावेन दृढमूलं परोक्षज्ञानं जीवस्य शिवत्वम् उद्भावयद् उपजायते। अस्य अपरोक्षतया साक्षात्कारस्तु विचारध्यानभजनानि अन्यानि सहकारिसाधनानि चापेक्षते। इयमेव साधनसम्पत् जीवस्य शिवाभेदसाक्षात्काराय यत्नतोऽनुवर्तनीया दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारैरासेव्य पोषणीया च विधीयते "शिवज्ञानेन जीवसेवा" इति। कर्तव्या इति शेषः।

शिवज्ञानम् अननुसृत्य क्रियमाणा जीवसेवा वेदान्तशास्त्रानुसारिणी न भवति इत्येतदपि प्रकृतविधेः सिद्ध्यति। अद्वैतसिद्धान्ते श्रद्दधानेन साधकेन शिवोऽयमिति बुद्धिमाश्रित्य क्रियमाणैव जीवसेवा परमपुरुषार्थप्रदा स्यात्। एवञ्च 'अस्मदर्थमेव अस्मत्सेव्यत्वेन दरिद्रानिमान् अस्माकमीशः ससर्ज' इति, 'अस्मत्सेवया परितुष्टा जीवा अस्मदभीष्टरूपम् ईशम् अनुसरन्तु' इति, 'नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनाविधिषु अन्यतमस्य अङ्गरूपेण ईशप्रसादादिकं फलमुद्दिश्य जीवाः सेव्याः' इति चैवमाद्या नानाविधा आत्माद्वैतविरुद्धा दृष्टयोऽनेन निवर्त्यन्ते।

अत्र शिवबुद्धिः सर्वजीवेषु कार्या, न केवलं स्वस्मिन्। सर्वात्मभावो हि मोक्षो वेदान्तविद्यया साध्यते। अन्यथा पातञ्जलादिसम्मतनानात्मवादगर्तपातः स्याद् वेदान्तसिद्धान्तरत्नस्य। अतः सर्वात्मनामेव अद्वैतं सततं ध्येयं मुमुक्षोः। एवञ्च शास्त्रीयाम् आत्माद्वैतदृष्टिम् अवलम्ब्य लोकदृष्टिपरिकल्पितान् जीवान् यथाशक्ति यथाप्रैषम् उपाजेकुर्वाणः सेवेत मुमुक्षुरिति विधीयते। फलन्तु तस्या एव शास्त्रसिद्धाया अद्वैतदृष्टेः साक्षात्कार इति अग्रिमसूत्रेण गम्यते।

इयं शिवज्ञानसमुच्चिता जीवसेवा किमर्था इति चेदुच्यते–

॥आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च॥

इदं फलसूत्रम्। परोक्षशिवज्ञानसहितजीवसेवाव्रतस्य खल्वेषा फलचिन्ता। तद्व्रतं तद्व्रतिन आत्मनो मोक्षार्थं स्यात्, जगतो हिताय च। आत्ममोक्षफलम् अपरोक्षशिवज्ञानोदयम् अपेक्ष्यैव सिद्ध्यति। जगद्धितन्तु तदुदयानुदयौ अनपेक्ष्य सम्भवति। अत एवापरोक्षविद्योदयात् प्रागुत्तरञ्च शक्यनिष्पाद्यं स्यात् जगद्धितम्। अविधेयोऽपि विद्वान् लोकसङ्ग्रहार्थं जगद्धितम् आचरतीति अनादिवेदान्तसम्प्रदायान्तर्गताः गुरुचरणाः स्मरन्ति। विदुषो यदयत्नसिद्धम् उदारचरितं तदेव विविदिषोरपि यत्नतोऽनुवर्तनीयम् इत्यतो विद्योत्पत्तेः पूर्वं जगद्धिताय प्रवृत्तिः निवृत्तिमार्गाविरुद्धा साधनायते। अस्य साधनस्य इतिकर्तव्यता 'शिवज्ञानेन जीवसेवा' इति पूर्वं सूत्रिता। यथोक्तेन परोक्षशिवज्ञानाभ्यासेन सहितया जीवसेवया अपरोक्षं शिवज्ञानं प्राप्तस्य साधकस्यात्मा सर्वबन्धेभ्यो मुच्यते। अपरोक्षब्रह्मविद्याप्रसूतं परमपुरुषार्थं लभते इत्यर्थः।

कोऽयम् आत्ममोक्षः। उच्यते– आत्मनो जीवत्वप्रतीतिहेतोः अविद्यायाः ब्रह्मविद्यया बाधः। विद्याविद्ययोः विषयभूतम् आत्मस्वरूपं ब्रह्मैव मोक्षशब्दवाच्यम् इत्यपि बोध्यम्, संसारध्वान्तविनाशो हरिरिति हरिमीडेस्तोत्रे स्मरणात्, अन्यैश्च अद्वैताचार्यैः अस्य सिद्धान्तस्य अनुमोदितत्वात्। मोक्षं प्राप्तो विद्वान् आत्मानम् औपनिषदं ब्रह्मेति विजानाति। परमात्मा यथा सर्वज्ञत्वादिभिः स्वाभिन्नशक्तिविशेषैः सृजति, पालयति, संहरति, अवतरति, अध्यापयति, नियमयति, नियोजयति, प्रवर्तयति, निवर्तयति, समुद्धरति, संस्थापयति, मोहयति,

मोचयति च तथैव विद्वानपि सर्वैश्वर्यशाली सम्पद्यते, ब्रह्मब्रह्मविदोरभेदात्, 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मुण्डकोपनिषत् ३.२.९) इति श्रुतेः। 'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च' (ब्रह्मसूत्रम् ४.४.१७) इति सूत्रेण सगुणब्रह्मविद्यालभ्यस्यैव ऐश्वर्यस्य परिच्छेदः कृतः, न तु परब्रह्मविद्याभिव्यक्तस्य। परब्रह्मविद् जीवन्मुक्तो जगद्व्यापारवान् सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सर्वज्ञः सर्वशक्तः परमेश्वर एव, नान्यः। तस्य विद्योदयात् पूर्वतनं वेदान्तविहितसाधनानुष्ठानं जगत्कल्याणानुकूलबुद्धिपुरस्सरम्। तस्य विद्योदयात् पश्चाद्भाविनी सशरीरस्थितिरपि अयत्नतः सर्वलोकानुग्राहिका शिवदा।

इदं फलबोधकसूत्रमपि अविद्वांसं प्रत्येव धर्मं बोधयति, न तु विद्वांसं प्रति, विदुषोऽविधेयत्वात्। अविद्वानेव विद्याधिकारी निवृत्तिपथं प्रपन्नोऽत्र समुपदिश्यते तात्पर्यतः– सहेतुसंसारान्मुक्तः प्रत्यक्षपरमात्मेव जगन्माङ्गल्यविधाता यो ब्रह्मात्मविद् विराजते तस्य मुमुक्षुशरण्यस्य जगद्गुरोः उदात्तचरितम् अनुवर्तमानस्त्वं विविदिषुः पूर्वोक्तशिवज्ञानमभ्यस्यन् जीवसेवाव्रती सन् जगद्धितसाधकेन आत्मविज्ञानेन मुक्तो भव इति।

उपाश्रितं स्वामिपादानां पत्रम्

अस्य साधनफलविषयकस्य विवरणस्य उपाश्रयभूतं सद् अस्मत्स्वामिपादानामेव शास्त्रमर्मोद्घाटकं वचो वरीवर्त्ति। तथाहि श्रीशरच्चन्द्रचक्रवर्त्तिनं सम्बोध्य संस्कृतेन प्रणीय १८९७-तमवर्षस्य जूलैमासस्य तृतीयदिने अल्मोडातः श्रीमत्स्वामिपादैः सन्दिष्टे पत्रे पठामः–

> "आत्मेति वैराग्यवतो जीवात्मा इति नापद्यते। परन्तु सर्वगः सर्वान्तर्यामी सर्वस्यात्मरूपेणावस्थितः सर्वेश्वर एव लक्ष्यीकृतः। स तु समष्टिरूपेण सर्वेषां प्रत्यक्षः। एवं सति जीवेश्वरयोः स्वरूपतः अभेदभावात् तयोः सेवाप्रेमरूपकर्मणोरभेदः। अयमेव विशेषः— जीवे जीवबुद्ध्या या सेवा समर्पिता सा दया, न प्रेम, यदात्मबुद्ध्या जीवः सेव्यते, तत् प्रेम। आत्मनो हि प्रेमास्पदत्वं श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षप्रसिद्धत्वात्। तद् युक्तमेव यदवादीत् भगवान् चैतन्यः– 'प्रेम ईश्वरे, दया जीवे' इति। द्वैतवादित्वात् तत्र भगवतः सिद्धान्तः जीवेश्वरयोर्भेदविज्ञापकः समीचीनः। अस्माकन्तु अद्वैतपराणां जीवबुद्धिर्बन्धनाय इति। तदस्माकं प्रेम एव शरणं, न दया। जीवे प्रयुक्तः दयाशब्दोऽपि साहसिकजल्पित इति मन्यामहे। वयं न दयामहे, अपि तु सेवामहे; नानुकम्पानुभूतिरस्माकम्, अपि तु प्रेमानुभवः स्वानुभवः सर्वस्मिन्।"

इति॥

dīpaśikhā/v7/2024/Swami Vedarthananda/pp. 4-6